

RÉTEGZÖDÉS ÉS SZELEKCIÓ A FELSŐOKTATÁSBAN – HÁROM ÉVTIZED TÁVLATÁBÓL

Ladányi János

DSc, egyetemi tanár,
Wesley János Lelkészképző Főiskola

Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban című könyvemet 1986-ban írtam, de csak nyolc évvel később, 1994-ben jelent meg az Educatio Kiadó jóvoltából és Kravjanszki Róbert önzetlen segítségével. A könyv részben azon 1981 és 1985 között végzett kutatásaimon alapult, amelyek elsődleges célja az volt, hogy az egyetemi és főiskolai dokumentumok másodlagos feldolgozásával pontosabb képet adjanak az 1945 utáni négy évtized alatt felsőoktatási intézményekbe beiratkozott hallgatók szociális összetételéről, egyetem előtti és alatti iskolai pályafutásáról. Az adatok az ún. hallgatói személyi anyagok másodlagos feldolgozásából származtak. Ezen anyagok szerkezete az évek során, de tagozatonként is jelentősen változott, ezért a változások figyelembevételével egységes adatlapot szerkesztettem. A személyi anyagok egyes adatait a törzskönyvek és diplomakönyvek adatainak felhasználásával kontrolláltam, illetve egészítettem ki az egyetemi pályafutásra vonatkozó adatokkal. Könyvem további forrása az az 1978 és 1983 között végzett kutatássorozat, amelyet a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen – szakszeminaristák különböző csoportjaival közösen – végeztünk. Ezen kutatássorozat során az egyetemi felvételtől

a tanulmányok befejezéséig végigkövettük az egyetemünk nappali tagozatára 1978-ban felvételizett évfolyamot. Mindezt a felsőoktatási statisztika adatainak másodlagos feldolgozásával egészítettem ki.

A könyv első része a magyar felsőoktatásban a könyv megírását megelőző negyven évben lejárott nagy szerkezeti változásokkal és azoknak a hallgatók társadalmi összetételére gyakorolt hatásával foglalkozott, a második rész a felsőoktatás belső rétegződését tárgyalta, a harmadik fejezet a végzetek és lemorzsolódottak társadalmi jellemzőit hasonlította össze, a negyedik a felsőoktatás hallgatói társadalmi összetételének időbeni változásait elemezte, míg az utolsó, összegző fejezet a magyar iskolarendszer és a felsőoktatási szelekció összefüggéseit tárgyalta. Ebben a tanulmányban, terjedelmi okok miatt, csak a felsőoktatási hallgatók szociális összetételének időbeni változásaival kapcsolatos kutatásaim eredményeit tudom röviden áttekinteni.

Mindenekelőtt arra voltam kíváncsi, hogy milyen társadalmi konzekvenciái voltak a magyar felsőoktatási rendszer főiskolákra és egyetemekre történt megkettőzésének, illetve hogy milyen időbeni tendenciát mutatott a nappali, esti és levelező tagozatok társadalmi

összetételének alakulása, valamint arra, hogy hogyan hatottak a hallgatók társadalmi összetételére a különböző „osztályharcos”, illetve „társadalompolitikai” jellegű központi beavatkozások.

A felsőoktatási statisztika csak az 1967–1968-as tanévből kezdve közölt összehasonlítható idősorokat a hallgatók társadalmi összetételének alakulásáról. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a statisztika által alkalmazott kategóriarendszer a vizsgált időszakban többször változott. Ezek a változások összefüggésbe voltak hozhatók az oktatáspolitikai egészét általában is meghatározó korszakváltásokkal. Az egyes kategóriák elnevezése, illetve a különböző korszakokban alkalmazott kategóriarendszer mindig jellegzetesen tükrözte az éppen érvényesülő szemléletet. Mivel a hallgatók társadalmi összetételének változását a lehetőségekhez képest az egész vizsgált időszakban nyomon szerettem volna követni, az egyes felsőoktatási intézmények által közölt éves statisztikai beszámolókat (ezek képezték az alapját az évenkénti felsőoktatási statisztikai jelentéseknek) irattárban található anyagaiból idősort állítottam össze. Felmerül a kérdés, hogy az egyes időszakokban készült kimutatások mennyiben tükrözték a valóságos helyzetet. Mindent összevetve megállapítható volt, hogy a felsőoktatási statisztikából nyert idősor – a felsőoktatás hallgatói társadalmi összetételének mérésére alkalmazott kategóriarendszer gyakori változásai ellenére – lényegében megegyezett a saját adatfeldolgozásunk alapján kirajzolódó trendekkel, tehát alkalmasnak mutatkozott a főbb tendenciák bemutatására.

Hogyan változik ez a kép akkor, ha az egyes kategóriákba való besorolás kritériumainak változását is figyelembe vesszük? Témánk szempontjából két nagy periódust célszerű

elkülöníteni egymástól: 1962-ig származási alapon, lényegében az apa (eltartó) 1938-as foglalkozásának figyelembevételével történt a hallgatók társadalmi összetételének megállapítása, amit ezután az apa (eltartó) pillanatnyi foglalkozása szerinti besorolás váltott fel. Az ötvenes években az egyes kategóriákba sorolásra vonatkozó utasítások is gyakran változtak. Ezek szigorúsága lényegében attól függött, hogy az „osztályharc erőssége”, a „beiskolázási tervek” hallgatók származás szerinti összetételére vonatkozó előirányzatainak teljesítése, vagy „a szocializmus építése során érdemeket szerzett dolgozók” gyermekeinek egyetemre kerülése találtott éppen elsőrendű célnak. Ezek a változások (például, hogy éppen kit kell a statisztikában titokzatosan X-szel jelölt, „osztályidegen” kategóriába minősíteni, vagy hogy éppen mekkora földterülettel minősült még valaki „dolgozó parasztnak”) ugyan igen érzékenyen érintették egyes személyek sorsát, és a korszak kutatója számára rendkívül érdekes adalékkul szolgálhatnak, azonban problémánk – a felsőoktatás hallgatói társadalmi összetételének legfontosabb időbeni változásai – megítélése szempontjából másodlagos jelentőséggel bírnak. (Abban az időszakban, az 1952–1953-as és 1962–1963-as tanévek között, amikor az „X-es kategória” létezett, a magyar felsőoktatás hallgatóinak 0,6%-át sorolták ide. Más kérdés persze az, hogy a felvételik folyamán ide soroltak közül mennyien nem kerültek, illetve kerültek be csak évekkel később a felsőoktatásba.)

A feldolgozott adatok és dokumentumok azt is bizonyítják, hogy az ebben a korszakban készült hivatalos statisztikák az 1938-as foglalkozásra vonatkozóan is többé-kevésbé megbízhatónak tekinthetők, hiszen statisztikai értelemben kevesen voltak az egyetemeken

olyanok, akiknek egyáltalán érdekükben állhatott hivatalnoki vagy értelmiségi foglalkozás helyett munkás- vagy paraszti foglalkozást beírni.

Adataink alapján azt is megállapíthatjuk, hogy az ötvenes évek hallgatói statisztikájában a „származási elvet”, a leginkább sújtott „osztályidegenek” gyermekei mellett, csak a legprivilegizáltabb réteg, a „kiemelt káderek” gyermekei esetében érvényesítették. A „munkás-” és „dolgozó paraszti” származás ugyan is ebben az időszakban, de még az 1970-es, 1980-as években is komoly előnyökkel járt az egyetemi felvételi, kollégiumi elhelyezés, egyetem utáni „pályaválasztás” stb. esetében. Ezek az előnyök azonban nem illették meg a kuláknak minősítettek gyermekeit (az ő elkülönítésük érdekében vezette be 1952-től a hivatalos statisztika a korábban alkalmazott „paraszti” kategóriával szemben a „dolgozó paraszti” származás igen finom stílusérzékre valló megkülönböztetését), az önálló iparosok és kereskedők gyermekeinek azon csoportját, akiknek apja a háború előtt „tartósan idegen munkát zsákmányolt ki”, vagy például a munkásként dolgozó „osztályidegenek” (volt olyan időszak, amikor például egy ügyvédbojtárt és egy „irodakissasszonyt” tartó ügyvéd is ilyennek minősülhetett) gyerekeit. De nem illették meg az értelmiségiek, az irodai munkát végzők, sőt még a technikusok, művezetők gyerekeit sem. Nyilvánvaló, hogy mindenekelőtt társadalmi előnyök és hátrányok elosztásáról van itt szó, amit politikai és társadalompolitikai szövegekkel igyekeztek legitimálni.

A korábbi időszaktól eltérően, az 1962 utáni periódusra vonatkozó statisztikák már a hallgató apjának (eltartójának) felvételi pillanatában betöltött foglalkozását vették figyelembe. Ezért a két korszakra vonatkozó adatok – a magyar szakirodalomban, sajnos, elég el-

terjedten követett eljárástól eltérően – nem vethetők közvetlenül egybe. Ha az egész vizsgált időszakra vonatkozó idősorhoz akarunk jutni, az 1949–1950-es és 1962–1963-as tanévek közötti származási adatokat az egyes felsőoktatási intézmények tényleges társadalmi összetételét lényegesen jobban tükröző társadalmi-foglalkozási csoportok szerinti összetételre kell átszámítanunk. Az 1962 utáni statisztikai adatok ellenőrzése érdekében saját adatainkat először a felsőoktatási statisztika által követett – és ebben az időszakban problémánkat tekintve lényegében változatlan – besorolási eljárás szerint kategorizáltuk.

Azt, hogy a hallgatók társadalmi összetétel szerinti kategorizálásának ténye, sőt a kategorizálás mikéntje is az előző korszak – más szférákban általában már nagyobb következetességgel leküzdött – továbbéléséről árulkodik, az ezzel kapcsolatban még az 1980-as évek közepén kiadott utasítások is jól illusztrálják. A félreértések elkerülése érdekében hangsúlyozni szeretném, hogy már könyvem megírásakor is elsősorban a hallgatók felvételikor történő kategorizálásának jogosságát és szükségességét, és nem e kategorizálás mikéntjét vitattam. Különbösen is, az önállók rétegének egészen az 1980-as évek legvégéig tartó csökkenése és differenciálódása, de különösen az önálló parasztság radikális visszatorzulása miatt, e rétegeknek a fizikai dolgozók köréből való kirekesztése sokkal inkább szimbolikus, mint gyakorlati jelentőséggel bírt. Erre utalt egyébként az is, hogy a fizikai foglalkozású apa saját adataink alapján számított aránya nem tért lényegesen el a hivatalos statisztika által közölt arányoktól. Lényegesen veszélyesebb volt a „közvetlen termelésirányítók” kategóriájának 1975-ben történt bevezetése. E meglehetősen heterogén kategória – amelybe a technikus munkakörök-

ben dolgozók is belefértek – aránya ugyanis viszonylag nagy és egyre növekvő létszámú volt, kiemelt, esetenként a fizikai munkások gyermekeivel együtt történő kezelésük viszont a továbbtanulással kapcsolatos esélyegyenlőtlenségek elkendőzésének állandó veszélyét hordozta magában.

Mindent összevetve tehát megállapíthatjuk, hogy a felsőoktatási statisztikának a hallgatók társadalmi összetételére vonatkozó adatai a legfontosabb tendenciák elemzésére alkalmasnak tűnnek, azzal az igen lényeges megszorítással, hogy az 1949–1950-es és 1962–1963-as tanévek közötti adatokat a későbbi időszak adataitól elkülönítetten kell elemezni. Erre mindenekelőtt azért van szükség, mert – mint mondtuk – az 1963 előtti, még származási alapon készült hivatalos statisztikában munkásként és parasztként szerepel az időközben szellemi foglalkozásúvá váltak egy része. A korábban elmondottak értelmében tehát a felsőoktatási statisztikából, valamint a saját adatfelvételünkéből származó adatok eltérését 1962 előtt a hivatalos statisztika által a fizikai dolgozó kategória megállapításánál alkalmazott „osztályharcos” szemlélet, mindenekelőtt a kollektivizálás és az államosítás előtt „idegen munka kizsákmányolásából élő” (napszámost, alkalmazottat foglalkoztató) „kulákoknak” és önálló iparosoknak a fizikai kategóriájából történt kirekesztése, ugyanakkor az időközben fizikaiból szellemi foglalkozásúvá vált mobiloknak a statisztikákban változatlanul fizikaiként történt nyilvántartása okozta. 1963-tól az eltérés elvileg már csak az „utóvédharcait vívó osztályharcos szemléletnek” a fizikai dolgozó kategória sajátos lehatárolásánál is érvényesülő megnyilvánulásából adódhat. Ennek az eltérésnek azonban már inkább csak szimbolikus jelentősége volt. Az „utóvédharc” az

1980-as években már leginkább csak a felvételizők „osztályalapon” történő megkülönböztetésének fennmaradása körül folyt, amit akkor már leginkább szociális érvekkel volt szokás legitimálni.

Adataink alapján azonban az is jól látható, hogy már a hivatalos statisztika adatai is ellentmondanak a fizikai dolgozók gyermekei katasztrofálisan csökkenő felsőoktatási arányáról elég általánosan elterjedt nézetnek. A statisztikai adatok tanúsága szerint a fizikai származású hallgatók felsőoktatási aránya 1949 és 1963 között rohamosan, 60–62%-ról 44–48%-ra csökkent. Ha ebből kivonjuk azon hallgatók adatait, akiknek apja a világháború előtt munkás vagy paraszt, az egyetemre történt felvétel idejében azonban már vezető állású volt, a származási alapon történő kategorizálás megszüntetését közvetlenül megelőző időszak adatát 40–44%-ra kell módosítanunk. Megállapíthatjuk tehát, hogy a fizikai származású hallgatók felvételi arányait igen kategorikusan fogalmazó politikai határozatokban és a spontán folyamatok iránt nagy megvetést tanúsító tervekben előíró rendszer megszűnése után a fizikai dolgozók gyermekeinek felsőoktatási aránya lényegesen lassabban csökkent, mint az ötvenes években. Ráadásul ez a visszaesés átmenetinek bizonyult. A munkás- és parasztszármazású hallgatók aránya a hetvenes évek elején ismét emelkedni kezdett, és a felsőoktatási statisztika adatai szerint ezen évtized második felében már legalábbis elérte a hatvanas évek elejének színvonalát. Ezt követően azonban újabb, kisebbfajta visszaesés figyelhető meg.

Az ötvenes évek elejének magas arányával kapcsolatban is szükségesnek tűnik megemlíteni, hogy – mint láttuk – éppen ezek azok az évek, amikor a felsőoktatásba felvehető száma rohamosan emelkedik, és átmenetileg

kiugróan magas. A munkás- és parasztszár-
mazású hallgatók magas felsőoktatási aránya
valójában tehát nem a felsőoktatásba kerülé-
si esélyekben végbement radikális arányelto-
lódás következménye, hanem döntően annak
tulajdonítható, hogy a felsőoktatási férőhe-
lyek száma a középiskolai kibocsátáshoz ké-
pest – átmenetileg – igen magas volt. Ebben
az időszakban az általános gimnáziumokban
végzettek mintegy 80%-a egyetemre vagy

főiskolára került. A munkás- és parasztszár-
mazású hallgatók magas felsőoktatási aránya
ezekben az években tehát nem utolsósorban
éppen annak volt tulajdonítható, hogy ettől
a magasabb státuszúak felvételi esélyei nem
csökkentek.

Kulcsszavak: *felsőoktatási felvételi, társadalmi
mobilitás, szelekció, rétegek, 1950-es évek, 1960-as
évek, 1970-es évek, 1980-as évek*

